

Mizera Tamás

A legszelídebb patak

A lutheránus némettség tanítókönyvtárai a kora újkori Felvidéken

„Ad fontes!”

Egy gondolatébresztő pillanat erejéig tekintsünk a néptanítói és középiskolai tanári szakma magyarországi professzionalizációjára olyan folyóként, amelyhez áradása során számos patak csatlakozott, némelyek közelebb, mások távolabb annak forrásvidékétől. Ha az analógiához szigorúan ragaszkodnánk, akkor két folyóról kellene beszélnünk, ti. az erősen centralizált katolikus, valamint a decentralizált protestáns iskolaügy eltérő utat járt be a tanító- és tanárképzés intézményesüléséig. A 18–19. századra kiteljesedő folyamatok, illetve a már jóval korábban körvonalazódó paradigmaticus viták történetét jelen sorok szerzője nem kívánja újraírni, ebben az esetben a vonatkozó szakirodalomhoz szeretném irányítani az olvasót.¹ Ugyanakkor a patakok kusza hálózatából egyet kiemelve szeretnék csatlakozni a kora újkori Felvidék protestáns könyves kultúrájának bemutatásához.

16–18. századi tanító értelmiségünk olvasmányműveltsége összetett művelődéstörténeti problémakör, amelynek egyes aspektusait – a napjaink neveléstörténet-írásában mind nagyobb teret nyertő recepciótörténeti megközelítéseknek is köszönhetően – szívesen tárgyaljuk a neveléstörténet viszonyrendszerében, ugyanis a könyves művelődés története olyan természetes kapcsolódási pontokkal rendelkezik a diszciplína hagyományos és újszerű témáihoz,² mint a tanító személye vagy a tanítói műveltségre reflektáló könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténet. A könyves művelődés emlékeit módszeresen feltáró kutatógenerációk célja már kezdettől fogva egy olyan adatbázis létrehozása volt, amelynek segítségével dokumentálható, mit olvastak a 16–18. századi Kárpát-medencében. Munkájuk így elsősorban a magángyűjtemények rekonstruálására és a forrásanyag kiadására irányult,³ ennek eredménye egyrészt a 1979 óta folyamatosan megjelenő *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, valamint a *Könyvtártörténeti Füzetek* sorozat; az *Eruditio* adatbázis pedig az elektronikus térben böngészhető.⁴

A Kárpát-medence kora újkori története témánk fókuszának szempontjából forrászegény időszak. A jelenség oka ugyanakkor csak részben keresendő a történelem zivataros századainak forráspusztulásában és -pusztításában, legalább olyan mélyen gyökerezik a kor kulturális miliójében. A kora újkori Magyarország ugyanis a magánkönyvtárak kialakulásának lehetőségeit illetően is hátrányos helyzetben volt a nyugat-európai államokhoz képest. A társadalomban az alfabetizáció lassan növekedett, az írástudó rétegeknek sem állt rendelkezésére könyvkereskedelmi intézményhálózat. A beszerzés forrásait a vándor

1 Lásd jelen tanulmány *Irodalom* c. fejezetében, NÉMETH 2005b; NÉMETH 2007 és PUKÁNSZKY 2016 alatt.

2 Lásd jelen tanulmány *Irodalom* c. fejezetében, NÉMETH 2002; NÉMETH 2005a és PUKÁNSZKY 2008 alatt.

3 Bővebben lásd itt: MONOK 1988. 78–82.

4 Elérhető itt: <http://www.eruditio.hu/> [2017.01.31.]. Az adatbázis nevének feloldását lásd jelen tanulmány *Rövidítések* c. fejezetében.

könyvkereskedők, könyvkötők és nyomdászok, valamint a *peregrinatio academica* intézménye jelentették.⁵ A német könyvpiacról érkező, magas színvonalú könyvanyag mellett a magyarországi nyomdák számára elsősorban a nemzeti nyelvű irodalom kiadása jelenthetett üzleti lehetőséget.⁶

A nyugatról kelet felé szelíd pataként csordogáló szellemi áramlatok és tudományos vívmányok medre esetünkben a vizsgált könyvtulajdonosok hivatása, amely a gyűjtemények összetételére jelentős hatást gyakorolt. Szemben az intézményi könyvtáraknál (általában) megszokottal, a magánkönyvtár létrejöttében mindig az egyéni kezdeményezés a döntő elem.⁷ Ha a polgárságot foglalkozásukban, adott esetben professziójukban is reprezentáló csoportokra tekintünk,⁸ polgári könyvtárakról, illetve polgári könyvtár-típusokról (így tipikus orvoskönyvtárról, jogászkönyvtárról, gyógyszerészkönyvtárról, hivatalnokkönyvtárról vagy tanítókönyvtárról) beszélhetünk.⁹ A tipizálás alapját egyrészt a tulajdonos könyveinek számához kötődő mennyiségi, másrészt a gyűjtemény összetételét leíró tartalmi kritériumok jelentik.¹⁰

„Kész a leltár”

A könyvek birtoklásáról, olvasásáról jegyzékszerűen íródott források¹¹ vizsgálata a közelmúltban ért véget, a kapcsolódó felvidéki dokumentumok feltárásának alaposságát az Eperjesen végzett levéltári kutatás is megerősítette.¹² Tekintettel arra, hogy olvasmánytörténeti forrásaink mintegy 70%-a az ún. hagyatéki leltárak¹³ köréből származik,¹⁴ beemelésük a tudományos diskurzusba megkerülhetetlen. Használatuk mellett szól, hogy egyrészt a lakosság egészére nézve hiteles képet nyújtanak, másrészt jogi aktusnak köszönhetik létüket, így különösen megbízható forrásnak tekinthetők.¹⁵ Günter Berger azonban kritikus szemléletre int, felhívva a figyelmet a felületes vagy hiányos összeírások, a gazdasági, politikai vagy erkölcsi okokból kimaradó tételek, valamint a könyvtulajdon és az olvasói ízlés közötti diszkrepancia jelenségére.¹⁶

Leltárakat akkor készítettek, ha a tulajdonos életében alapvető változás következett be. Az egyes inventáriumok szerkezete és alapossága regionálisan változó képet mutat. Az erdélyi századok jellegzetes inventálási gyakorlatukat külön megnevezéssel illették: ez volt

5 MONOK 1997. 17.

6 MONOK 1996. 332–334.

7 ADAM 1997. 162.

8 KECSKEMÉTI 2014. 13.

9 A tipizálás alapját jelentő tanulmányokat lásd jelen tanulmány *Irodalom* c. fejezetében MIZERA 2017; MONOK 2005; SZABÓ 1997 és VARGA 1997 alatt.

10 Lásd jelen tanulmány *Számok mögött a tartalom* c. fejezetét.

11 A magyarországi és a nyugat-európai viszonyokra érvényes forrástipológiát lásd jelen tanulmány *Irodalom* c. fejezetében MONOK 1993 és RAABE 1982 alatt.

12 A 2017 májusában, az Eperjesi Állami Levéltárban végzett kutatás során jelentősebb új forrásanyag nem került elő. A kutatócsoport tagjai Mizera Tamás, Monok István és Verók Attila voltak. A részletes eredményeket rövidesen tanulmány formájában ismertetjük.

13 Ugyanabban az értelemben használatos: inventárium, hagyatéki jegyzék, hagyatéki összeírás.

14 MONOK 1993. 29.

15 ADAM 1997. 167.

16 BERGER 1981. 371–373.

az úgynevezett *Theilungsherr*, az osztozkodási bíra intézménye; az így keletkezett irattípus pedig a *Theilungsprotokoll*, vagyis az osztozkodási jegyzőkönyv.¹⁷ A felvidéki városokban ehhez hasonlóan készítették el a halottak javainak jegyzékét, de ennek a gyakorlatnak nem volt külön néven nevezett, intézményesült formája. A három vizsgált régió adminisztrációs gyakorlata közül a legrövidebb mintát Nyugat-Magyarországon követték: az egyes vagyontárgyak felsorolásakor közvetlenül a tárgy megnevezése mellé odaírták az új tulajdonos nevét a margóra, vagy eleve örökösök szerinti bontásban állították össze a jegyzéket.¹⁸ A gyűjtemények könyvekre vonatkozó bejegyzéseit a kiadás szintjén feloldani a legkritikább esetben lehetséges, és az így hozzáadott érték a kutatás egésze szempontjából nem jelentős.¹⁹ A címek²⁰ és szerzők²¹ azonosításával azonban az egyes felekezetek, társadalmi rétegek vagy foglalkozáscsoportok könyves kultúrájáról, így a kora újkori tanítók olvasmányműveltségéről is árnyaltabb képet kaphatunk.

Számok mögött a tartalom

A korábban már említett mennyiségi és tartalmi kritériumok bővebb magyarázatra szorulnak. Előbbi esetében érvelésünk sarokpontja, hogy a magánkönyvtár tulajdonosának elegendő mennyiségű könyvvel kell rendelkeznie ahhoz, hogy gyűjteményének olyan karaktere lehessen, amely alapot adhat a polgárikönyvtár-típusba soroláshoz. A Kárpát-medence kora újkori magánkönyvtárain általában 5–30 kötetes könyvgyűjteményeket értünk,²² ezek a számok a mesterséget űző polgárookra jellemző munkakörök esetében alacsonyabban, értelmiségiéknél azonban rendszerint magasabbak.²³ A felvidéki tanítók és tanárok ebben az összevetésben is kiemelkedően teljesítenek, összesen több mint kétezer, átlagosan több mint 100 kötetről beszélhetünk. Ahogyan az alábbi táblázatból²⁴ kiderül, az elemzés szempontjából inkább a könyvszámok szórása okoz problémát, jóllehet, a bányavárosok gazdagabb polgárai nagyobb gyűjteményeket tudtak létrehozni.²⁵

¹⁷ KOVÁCS KISS 2001. 25–39., idézi VERÓK 2006. 29.

¹⁸ VERÓK 2006. 28.

¹⁹ MONOK 2017. 237.

²⁰ Az évtizedes fejlesztőmunka eredményeképpen számos elektronikus adatbázis áll a kutatók rendelkezésére, különös tekintettel a következőkre: MOKKA-R (<http://www.eruditio.hu/mokka-r/>); VD16 (<http://www.vd16.de/>); VD17 (<http://www.vd17.de/>); VD18 (http://gso.gbv.de/DB=1.65/SET=1/TTL=1/START_WELCOME). Az egyes betűszók feloldását lásd jelen tanulmány *Rövidítések* c. fejezetében.

²¹ Az elemzés során a külföldi, elsősorban német nyelvterülethez köthető szerzők azonosításához az ADB és az NDB teljes anyagát integráló DB (<https://www.deutsche-biographie.de/>) elektronikus adatbázisát használtuk; az egyes betűszók feloldását lásd jelen tanulmány *Rövidítések* c. fejezetében.

²² MONOK 1997. 21.

²³ MIZERA 2016. 238.

²⁴ A táblázatban az egyes tanítókönnyvtárakra vonatkozó forráshelyeket feltüntettem, azokra az elemzés során külön nem hivatkozom. A forráshelyek feloldását lásd jelen tanulmány *Források* c. fejezetében.

²⁵ MONOK 2005. 5.

Név	Hivatás	Város	Könyvek száma	Forráshely
Joachim Percusius Lubecensis [Leibitzer] (?–1566)	Iskolarektor	Eperjes, Bártfa	6	Adattár 13. 16.
Johann Hensel (?–1580)	Tanácsos, iskola- mester, segédta- nító, harangozó	Selmecbánya, Kassa	49	Adattár 13. 20–22.
Lorand Joninsherus (?–1580)	Tanár	Selmecbánya	16	Čičaj 1993. 36.
Balthasar Alitius (?–1589)	Evangélikus rektor	Zólyom	116	Adattár 13/4. 18–25.
Johann Haunold [Haunolt?] (?–1595)	Iskolarektor, várcapitány	Selmecbánya	354	Adattár 13. 49–56. Adattár 13/3. 305–315.
Láskay János (?–1613)	Káptalani dékán	Pozsony	5	Adattár 13. 94.
Bocatus János (1569–1621)	Iskolarektor, főbíró, humanista költő és író	Kassa	153	Adattár 13. 78–87.
Ónódi György (?–1624)	Tanító	Kassa	4	Adattár 15. 20.
Michael Apitius (?–1633)	Tanár	Selmecbánya	77	Adattár 13/3. 373–376. Čičaj 1993. 38.
Caspar Seiffrid (?–1640)	Iskolarektor	Kisszeben, Bártfa	141	Adattár 13. 144–147.
Johann Werner (?–1640)	Tanár	Selmecbánya	72	Čičaj 1993. 38.
Andreas Vultuvius (?–1644)	Tanár	Selmecbánya	14	Adattár 13/3. 380. Čičaj 1993. 38.
Peter Leonhardi (?–1650)	Tanár	Selmecbánya	364	Čičaj 1993. 38.
Elias Setznagel (?–1656)	Tanár	Selmecbánya	37	Adattár 13/3. 394–396. Čičaj 1993. 38.

Martin Schötter [Schreter] (?–1680)	Tanár	Besztercebánya	53	Adattár 13/3. 112–114. Čičaj 1993. 45.
Georg Laurent (?–1693)	Tanár	Besztercebánya	36	Adattár 13/3. 175–177. Čičaj 1993. 47.
Martin Faber (?–1702)	“Schulauditor”	Lőcse	11	Adattár 13/2. 298.
Samuel Günther (?–1711)	Konrektor, rektor, lelkész	Lőcse	479	Adattár 13/2. 301–313.
Bél Mátyás (1684–1749)	Evangélikus lelkész, történetíró, konrektor, rektor, tanár	Besztercebánya, Pozsony	201	Adattár 13/2. 184–193.
Várad György (1630–1682 után)	Iskolamester, jegyző, csizmadia, kocsmáros	Losonc, Szabadszállás, Ráckeve	61	Adattár 13/2. 113–116.
Margaretha Markfeldner (?–1689)	Orgonista, tanító?	Lőcse	40	Adattár 13/2. 268–270.

1. táblázat – A kora újkori Felvidék tanítókönyvtárai, a könyvtulajdonosok halálozási dátumainak sorrendjében

Szót kell még ejtenünk a tanítókönyvtárak reprezentáltságának kérdéséről. A feltárt és kiadott közel 2000 könyvjegyzék²⁶ mintegy felénél a tulajdonos foglalkozását is ismerjük,²⁷ a 84 tanítói jegyzék közül 21 származik Felvidékről; a fenti arányok a tudományos vizsgálat szempontjából megnyugtatóak. A jegyzékekről általában is elmondható, hogy főként a lutheránus németiség könyves kultúrájához kerülhetünk közelebb általuk; ez pedig a tanítók esetében is helytálló.

A tartalmi kritériumok megjelenítésekor vezérfonalként használjuk Viliam Čičaj munkáját,²⁸ amelyben nyolc tematikus egységbe rendezte a bányavárosi olvasmányokat. A továbbiakban azokat a klasztereket emelem ki, amelyek a tanítói hivatás gyakorlásában megkülönböztetett szerepet játszottak. Ide sorolható elsődlegesen a *nyelvtudományi és pedagógiai irodalom*, amely magában foglalja a korabeli pedagógiai gondolkodók munkáit, valamint a tankönyvek, szótárak, lexikonok és retorikai művek széles spektrumát. A könyvek egy másik releváns körét az *antik szerzők művei és szépirodalom* csoportban találjuk, ti. előbbieket a vizsgált időszakban szerves részévé váltak a nevelési rendszernek (így a tanítókönyvtárakban is nagyobb arányban fordulnak elő), csakúgy, mint a *teológia*,

²⁶ Monok István 1752 könyvjegyzéket és könyvtári katalógust említ, lásd itt: MONOK 2017. 231.

²⁷ Egy korábbi tanulmányomban 819 jegyzéket vizsgáltam, lásd itt: MIZERA 2017.

²⁸ Čičaj 1993. 68–113.

napi vallásgyakorlat könyvei kategóriába sorolt katekizmusok, amelyek tartalmukban nem feltétlenül, de funkciójukat tekintve szintén tankönyvek voltak. A továbbiakban a kifejezetten lutheránus német tanítókhöz kötődő, felvidéki gyűjteményeket kronologikus sorrendben ismertetem.

A tanítókönyvtárak

Az első nagyobb inventárium Johann Hensel (?–1580) 49 könyvét sorolja fel. Az elhunyt Selmebányán tanácsosi és iskolamesteri, majd Kassán segédtanítói és harangozó pozíciót töltött be. Könyvtára egyrészt a nagyszámú klasszikus auktor, másrészt a humanista irodalom képviselőinek jelenléte miatt tarthat számot érdeklődésünkre. Mivel előbbieik köre igen széles, felsorolásuk helyett inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy míg az érintett, közel harminc szerző mintegy fele görög, addig közülük csak ötöt szerzett be görög nyelven is. Pindaros az egyetlen olyan ókori szerző, akinek munkája latin nyelven nem állt rendelkezésére. A görög irodalmat tehát főként latin fordításokban olvasta, ugyanez vonatkozik az ókori tudományos irodalomra, így például Ptolemaiosz vagy Euklidész munkáira. Némileg frissebb termésnek számít Johannes de Sacrobosco matematikus, csillagász asztronómiai tankönyve („*Sphaera...*”). A humanista szellemű irodalmat Philipp Melanchthon, Rotterdami Erasmus, Guillaume Budé és Joan Luis Vives reprezentálja. Amennyiben az olvasott könyvek listája az előbbi felsorolással összhangban van, állíthatjuk, hogy a tulajdonos ismerte a kor humanista nevelésének programját.

A teológiai és a humanista irodalom tekintetében Balthasar Alitius (?–1589) zólyomi evangélikus rektor könyveit vizsgálva nem találunk jelentős különbségeket. A könyvtár nagyságához képest a klasszikus auktorok nagy számban fordulnak elő, így Cicero, Iulius Caesar, Iustinus, Justinianus, Ovidius, Plautus, Sallustinus, Terentius, Vergilius; illetve Aiszóposz és Homérosz művei. A jegyzékben héber (Valentin Schindler), görög (Martin Crusius, Johann Possel) és latin (Johann Tortellius) grammatikákat egyaránt találunk. Meg kell említenünk még David Chytraeus, Martin Luther és Melanchthon katekizmusait, valamint a tulajdonos érdeklődését a dialektikai munkák (Lucas Lossius, Melanchthon, Petrus Ramus) iránt.

Johann Haunold (?–1595) selmebányai iskolarektor és várkapitány gyűjteménye azal is kiemelkedik a 16. századi polgári gyűjtemények közül, hogy összesen 74 antik szerzőtől származó könyv található benne, ez könyveinek mintegy ötöde. A világi irodalom markáns jelenlétére, a színes filozófiai gyűjteményre, a feltűnően sok földrajzi munkára, valamint a jelentős számú orvosi könyvre, fűvészkönyvre és tankönyvre már korábban felhívták a figyelmet a téma kutatói.²⁹ Az előzetesen felállított szempontrendszerünk alapján a kiemelés módszerével kell élnem, de a paletta így is színes képet mutat például a görög (Urbano Bolzanio), héber (Johann Habermann, Szent Pagninus) vagy latin (Johannes Brassicanus, Priscianus, Jan de Spauter, Étienne Dolet) grammatikák és szótárak területén. A humanista irodalom nagyjai (Erasmus, Melanchthon, Vives) szintén több kötettel képviseltetik magukat a könyvek jegyzékében, ahol bőségesen találunk retorikákat (Arisztotelész, David Chytraeus, Melanchthon), számtankönyveket (Johannes Albert, Petrus Apianus, Christoph Rudolff) és katekizmusokat (Michael Neander, Valentin

²⁹ MADAS–MONOK 2003. 170.

Trotzendorf) is. Neveléstörténeti szempontból érdekes lehet még Quintilianus feltűnése a klasszikus szerzők sorában.

Caspar Seiffred (?–1640) bártfai iskolarektor 141 könyvet magába foglaló könyvtára számos érdekességet tartogat a kutató számára. Klasszikus szerzők tekintetében elmondhatjuk, hogy azoknak mindössze egyharmada görög, és csak Arisztotelész egy munkáját szerezte be görög nyelven is (egy latin-görög kétnyelvű kiadás szerepel a felsorolásban); Cicero, Terentius és Vergilius könyveit már németül is olvasta. Egy-egy szerzővel bővebben is foglalkozott: Terentius művei és a hozzá kapcsolódó kommentárok hétszer fordulnak elő gyűjteményében. A nyelv kérdésénél maradván megállapíthatjuk, hogy görög és héber tanulmányokra utaló tételek is szerepelnek a listában: görög és héber nyelvű lexikon, nyelvtankönyv is megjelenik az olvasmányok között. A német nyelv jelenléte a korábban említett klasszikus szerzők mellett a teológiai és a szótáriradalomban is tetten érhető. A szerzők között feltűnő humanistákat tekintve, a korábbiakhoz képest új nevekké találkozhathatunk: Justus Lipsius, Johannes Rivius vagy Johann Sturm munkáival. A korábban említett nyelvi sokféleség (latin, görög, német, héber) a rendelkezésre álló szótárak mellett a nyelvtankönyvek változatosságában is tükröződik. A logika, dialektika és retorika területén a kor kiemelkedő egyéniségeinek műveit használta, így: Johann Heinrich Alsted, Matthäus Dresser, Bartholomäus Keckermann.

Michael Apitius (?–1633) hagyatékát vizsgálva szembesülhetünk a felületes inventálási gyakorlat korábban már említett problémájával, jelen elemzés szempontjából kiemelkedően fontos tételeket csak összefoglalóan sorol fel a jegyzék: „*Allerhandt Predigten, Lectiones, Disputa(ti)o(n)es v(nd) Schuelbücher alte v(nd) thajls manc(i).*” Olvasmányai között héber, latin és görög grammatikát (Lucas Osiander, Laurentius Valla, Martin Crusius) is találunk, az antik szerzők közül Cicero, Plautus és Vergilius műveit szerezte be. Szempontrendszerünknek megfelelően kiemelendő még Dresser retorikája, Cyriacus Spangenberg katekizmus, valamint Vives jelenléte a könyvek lajstromában.

Andreas Vultuvius (?–1644) könyveinek száma a vizsgált bányavárosi tanítókönyvtárak tükrében meglehetősen alacsony. A gyűjtemény tartalmi összetételét tekintve eléggé egyhangú, főként teológiai munkákból áll, a klasszikus szerzők közül is csak Caius Plinius nevével találkozhatunk. Elias Setznagel (?–1656) magánkönyvtárában Arisztotelész, Cicero, Ovidius és Plautus műveit egyaránt megtaláljuk, csakúgy, mint Nicodemus Frischlin vagy Johann Rhenius grammatikáját. A tulajdonos filozófiai érdeklődése egyértelmű, elég, ha Lossius vagy Rudolph Schell dialektikájára, illetve Gregor Horst logikai munkájára gondolunk.

A beszercebányai tanárok közül Martin Schötter (Schreter) (?–1680) hagyatékában a teológiai irodalom van túlsúlyban, de latin-német szótárakat és retorikákat (Konrad Dieterich, Simon Pauli) is találunk gyűjteményében. Bár az antik szerzők közül csak Terentius komédiáit szerezte be, a rendelkezésére álló katekizmusokat német és szláv nyelven is olvasta. Georg Laurent (?–1693) gyűjteménye is filozófiai beállítottságról árulkodik, különös tekintettel a logika (Dieterich, Christoph Scheibler) és a metafizika (Petrus Tiffenbach) területeire. A klasszikus szerzők közül csak két Cicero-kötetet említhetünk meg, emellett Melanchthon latin grammatikáját is forgatta.

Bár Martin Faber (?–1702) egykori lőcsei Schulauditor olvasmányai között kevés a minden kétséget kizáróan azonosítható dokumentum, három jelenségre mindenképpen szeretnék rámutatni. Az egyik a német nyelvű könyvek általánossá válása a gyűjtemény-

ben, amely különösen a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos irodalomra jellemző. A latin mellett német nyelvű *Bibliával* is rendelkezett és német nyelvű énekeskönyve volt. A feleseknek az erényről, tisztességről és nevelésről szóló német nyelvű, vallásos könyvecskével a nőirodalom is belép az olvasmányanyag tematikájába.

Samuel Günther (?–1711) könyvtárának elemzésénél talán akkor járunk el helyesen, ha szembeállítjuk azt Johann Haunold gyűjteményével. Ezt nemcsak a két könyvjegyzék kivételes hosszúsága miatt érdemes megtennünk, hanem azért is, mert így a tanítókönyvtárak esetében is rámutathatunk egy jellemző tendenciára, amely a kora újkori polgári könyvtárak egészére általában érvényes, vagyis: a 16. század során az olvasmányok *laicizálódása*, majd a 17. század második felében azok *reteologizálódása* figyelhető meg.³⁰ Samuel Günther könyvei között a klasszikus szerzők száma jelentősen visszaszorul; Caius Plinius, Cicero, Horatius, Iustinus, Ovidius, Seneca, Suetonius, Titus Livius, Vergilius, valamint Plutarkhosz és Arisztotelész munkái jelennek meg a listában. A teológiai irodalom túlsúlya egyértelmű, az olvasmányok döntő többségét a prédikációirodalom, a lelkiességi és kegyességi irodalom adja, valamint a könyvtár a reformáció és a humanizmus korai szakaszának szinte teljes arcképcsarnokát felvonultatja. Az ebbe a klaszterbe sorolható munkák köre olyan gazdag, hogy azt mindenképpen érdemes külön tanulmány keretében is vizsgálni. Ha a gyűjteménnyel kapcsolatban saját szempontjainkat helyezzük előtérbe, elmondhatjuk, hogy a retorikák (Dresser, Johann Michael Dilherr, Christian Funcke, Nicolas Vernulaeus) terén nagyobb változatosság mutatkozik, mint például a szótárirodalomban (August Buchner, Nicolas Clénard). A tulajdonos érdeklődése a teológia és a retorika mellett leginkább a logika (Alsted mellett Caspar Bartholin, Johann Conrad Dannhauer, Johann Scharf) és a politika (Georg Albrecht, Lipsius, Johann Jacob Müller, Johannes Riemer, Christian Weise) területére terjedt ki.

Lorand Joninsherus (?–1580), Johann Werner (?–1640) és Peter Leonhardi (?–1650) könyveinek számát ismerjük, könyveik listája azonban nem áll rendelkezésre.

Kész a leltár?

A tanulságokat levonva megállapíthatjuk: a kora újkori Felvidék németajkú, lutheránus tanítóinak lajstroma alapján színes, magas színvonalú, a humanista nevelés és oktatás talapzatán álló olvasmányműveltség bontakozik ki. Ami azonban a további potenciális források feltárását illeti, a leltár még korántsem teljes. Ugyan a könyvjegyzékek utáni kutatás lezártnak tekinthető, az újabb Kárpát-medencei tanítókönyvtárak rekonstruálására éppen az intézményi gyűjtemények régi könyves állományai kínálnak lehetőséget: a régi idők tanítóinak olvasmányait gyakran iskolai vagy egyházi könyvtárak őrizték meg. A rendelkezésre álló könyvek módszeres feltárásával, illetve a possesszor-bejegyzések regisztrálásával és elemzésével újabb magángyűjtemények kerülhetnek a szakemberek látóterébe. Embert próbáló feladat elé néz tehát a fiatal kutatók közössége, amelynek elvégzése a megfelelő tudás, szándék és forrás megléte esetén korántsem lehetetlen. Ugyanilyen égető feladatként jelentkezik a felvidéki tanítókönyvtárak kérdéskörének kontextualizálása, amelyre egy összehasonlító vizsgálat keretében nagyobb lehetőség kínálkozik a történeti Magyarország más érintett régiói (Erdély, Nyugat-Magyarország) esetében, mint a

³⁰ MONOK 1996. 333.

nyugat-európai források tükrében.³¹ Ígéretes iránynak tűnhet az egyes polgárikönyvtár-típusok vizsgálata komparatív módszerrel, tartalmi kritériumok alapján. Annál is inkább, mivel a tanító- és tanárképzés a 21. század pedagógikumának is kivételesen fontos ügye, és ma is ugyanazt a – bevezető soraimban megidézett – folyót jelenti, amelybe jelen tanulmány szerzője is nap mint nap belelép munkája során.

RÖVIDÍTÉSEK

ADB	Allgemeine Deutsche Biographie
DB	Deutsche Biographie
Eruditio	Bibliotheca Eruditionis. Régi Magyarországi Nyomtatványok és Olvasmányok adatbank
MOKKA-R	Magyar Országos Közös Katalógus Régi Nyomtatványok Tagozat
NDB	Neue Deutsche Biographie
VD16	Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts
VD17	Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts
VD18	Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 18. Jahrhunderts

FORRÁSOK

ADATTÁR 13	<i>Magyarországi magánkönyvtárak. 1533–1657.</i> Sajtó alá rend. VARGA András. Budapest, 1986. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13).
ADATTÁR 13/2	<i>Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721.</i> Szerk. MONOK István. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2).
ADATTÁR 13/3	<i>A bányavárosok olvasmányai. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya. 1533–1750.</i> Szerk. MONOK István. Budapest–Szeged, 2003. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3).
ADATTÁR 13/4	<i>Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740.</i> Szerk. MONOK István. Budapest, 2009. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4).
ADATTÁR 15	<i>Kassa város olvasmányai. 1562–1731.</i> Szerk. MONOK István. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15).

³¹ Lásd például: WITTMANN 1934. 105–112.

IRODALOM

- ADAM 1997 ADAM, Wolfgang: Magánkönyvtárak a 17. és a 18. században. Kutatási jelentés. 1975–1988. In: *Válogatás a német szakirodalomból*. Szerk. MONOK István–ÖTVÖS Péter–ZVARA Edina. Szeged, 1997. (A könyves kultúra. XIV–XVII. század, 2). 161–187.
- BERGER 1981 BERGER, Günter: Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens. *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, (1981):5. 368–380.
- Čičaj 1993 Čičaj, Viliam: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya*. Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 4).
- KECSKEMÉTI 2014 KECSKEMÉTI Gábor: Értelmiségi pályák a kora újkori Magyarországon. A tipikus és az egyéni. In: *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások*. Szerk. BIRÓ Annamária–BOKA László. Nagyvárad–Budapest, 2014. 13–30.
- KOVÁCS KISS 2001 KOVÁCS KISS György: *Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben*. Marosvásárhely, 2001.
- MADAS–MONOK 2003 MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2003.
- MIZERA 2016 MIZERA Tamás: Könyv és mesterség a kora újkori Magyarországon. A magánkönyvtár-képződés tendenciái a polgárság körében, különös tekintettel a tanítók gyűjteményeire. In: *Szöveg, hordozó, közösség. Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*. Szerk. GESZTHELYI Hermína–GÖRÖG Dániel–MARÓTHY Szilvia. Budapest, 2016. 229–243.
- MIZERA 2017 MIZERA Tamás: Magánkönyvtár, polgári könyvtár – tanítókönyvtár? A kora újkori Felvidék tanító értelmiségének olvasmányműveltségéről. In: *Válogatott tanulmányok a pedagógiai elmélet és szak módszertanok köréből*. Szerk. KARLOVITZ János Tibor. Komárno, 2017. 9–15.
- MONOK 1988 MONOK István: XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk. *Magyar Könyvszemle*, 104. (1988):1. 78–82.
- MONOK 1993 MONOK István: Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás. Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 5)
- MONOK 1996 MONOK István: Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996. 332–338. (<http://mek.oszk.hu/02700/02717/02717.pdf>) [2017.12.01.]

- MONOK 1997 MONOK István: Könyvtárak és olvasás. 1526–1750. *Iskolakultúra*, 7. (1997):5. 17–22.
- MONOK 2005 MONOK István: *A löcsei polgárok olvasmányairól a XVI–XVII. században*. WEBFU. 2005. 1–8. (<http://www.univie.ac.at/webfu/texte/loecsei.pdf>) [2017.12.11.]
- MONOK 2017 MONOK István: A katalógusok és könyvjegyzékek recepciótörténeti forrásértékéről. In: *Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. BORBÉLY Zoltán–KRISTÓF Ilona. Eger, 2017. 231–237. (Acta Academiae Agriensis. Nova Series, Tom. XLIV. Sectio Historiae)
- NÉMETH 2002 NÉMETH András: *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, egyetemi tudományválas, középiskolai tanárképzés*. Budapest, 2002. (Neveléstudomány-történeti tanulmányok 4.)
- NÉMETH 2005a NÉMETH András: *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*. Budapest, 2005.
- NÉMETH 2005b NÉMETH András: *A magyar pedagógus professzió kialakulásának előtörténete – a 18. században és a 19. század első felében. Pedagógusképzés*, 3. (2005):1. 17–32.
- NÉMETH 2007 NÉMETH András: A modern középiskolai tanári és tanítói szakmai tudástartalmak kibontakozásának történeti folyamatai. *Pedagógusképzés*, 5. (2007):1–2. 5–26.
- PUKÁNSZKY 2008 PUKÁNSZKY Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Budapest, 2008.
- PUKÁNSZKY 2016 PUKÁNSZKY Béla: A néptanítói és a középiskolai tanári szakma professzionalizációja a 18–19. században Magyarországon. In: *Pedagogická činnost Juraja Páleša (1753–1833) v stredoeurópskom kontexte = Juraj Páleš (1753–1833) pedagógiai tevékenysége közép-európai kontextusban*. Békéscsaba, 2016. 13–35.
- RAABE 1982 RAABE, Paul: Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema. *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 7. (1982):1–2. 433–441.
- SZABÓ 1997 SZABÓ Béla: Jogászaink olvasmányai a kora újkorban. *Iskolakultúra*, 7. (1997):5. 23–34.
- VARGA 1997 VARGA András: Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században. *Iskolakultúra*, 7. (1997):5. 35–39.
- VERÓK 2006 VERÓK Attila: Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai. In: *Könyves műveltség Erdélyben*. Szerk. BÁNYAI Réka. Marosvásárhely, 2006. 22–42.

WITTMANN 1934

WITTMANN, Walter: *Beruf und Buch im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Erfassung und Gliederung der Leserschaft im 18. Jahrhundert, insbesondere unter Berücksichtigung des Einflusses auf die Buchproduktion, unter Zugrundelegung der Nachlaßinventare des Frankfurter Stadtarchivs für die Jahre 1695–1705, 1746–1755 und 1795–1805.* Frankfurt am Main, 1934.

**The Meekest Stream
The Teachers' Libraries of Lutheran Germans in the
Upper Hungary of the Early Modern Period**

by Tamás Mizera

(Summary)

Our knowledge of the book culture of the citizens of the Carpathian Basin in the Early Modern Period is the outcome of decades of research conducted by generations of scholars. With the help of inventories, which are regarded as the most important sources, we can develop a nuanced picture of primarily the literacy of Lutheran Germans, and the same is true for the libraries of school teachers. Partly thanks to the more and more widespread approaches in the history of education based on reception history, the discipline became open to integrating the results of book-, library- and literacy history, and as a result, the libraries of school teachers which are interpreted as a type of civic libraries are in the center of attention for experts who work on the borderline of the two disciplines.

The 21 collections from Upper Hungary belonging to this group mean the highest level of book culture of school teachers in the Carpathian Basin between the 16th and the 18th centuries, both in terms of criteria of quantity and content. The presence of books of theology, daily religious practices, the literature of pedagogy and linguistics as well as books by classic authors point out an emphatic process. The books, arriving to the area of historical Hungary mostly from the German book market, brought the Western European intellectual trends with themselves including the spread of the early modern programs of pedagogy and education. We can reconstruct the phenomenon with the help of databases at our disposal containing the bibliographical data of old books. The present paper analyzes the collections of Lutheran, German speaking school teachers of Upper Hungary taking into account the considerations above.